

Под сенките на старите дъбове. Паркът „Кричим“

Атанас Ковачев, Владимир Маринов

Най-старото писмено свидетелство за това място, достигнало до нас, е от 1783 г., когато всяко лято от Беломорието са докарвани по 12 000 овце, чието мляко е преработвано в три мандри. Малкият османски гарнизон е охранявал и развъдник на коне, необходими за войската. От тогава са останали имената на местности – **Личева поляна, Мандра, Старият яхър, Новият яхър, Зелени град**. През 1870 г. идват черкезите – 25 семейства. Срещу задължението да охраняват, те получават правото да обработват по 25 дка на семейство. Отнася ги Освободителната война, остават **Черкезките каваци**, заедно с гнездата на щъркелите в тях.

С нивите им са оземлени бежанци от Източна Тракия, **Гората** и **Върбалака** стават държавни, **Радешъ** и **Мандра** – държавно па-

Мястото на този сравнително нов „дворец“ е наситено с история. Векове всяка есен вятърът е откъсвал старото злато на листата от короните на пожълтелите дъбове. Дъждът е размивал печатите от конитото на стария елен по земята. Реката е обвинявала всичко с мъгла, а в земята ръждата бавно е обсебвала шлема на рицар, намерил последен покой, изпратен само от конско пръхтене и вълчи вой. Някогашната **MAGNA SYLVA BULGARICA** (**Велика българска гора**) по-късно е станала **КУРТЪ-КОРИЯ** (**Вълча гора**).

сище, а **Старият яхър** (площа на конезавода) е дадена като училищно пасище на с. Куртово Конаре. След 1898 г. районът административно преминава към Пловдивска околия, достъпът се ограничава и започват да се полагат грижи за гората.

Дипломираният в Германия лесовъд Костадин Байкушев, създател на „Службата по укрепване и залесяване“, работи като администратор за опазването на старите гори. Делото му привлича вниманието на запаления по ботаниката и лова княз Фердинанд. Двамата посетили района, в търсене и на терен за ловна резиденция. Това не останало незабелязано от местните жители. През есента на 1901 г. с прошение до Министъра на търговията и земеделието, внесено от кмета на с. Куртово Конаре, селяните поискали да продължат ползването на гората и държавното пасище.

Държавната машина обаче вече била задействана. Предписание № 20 907 от 30.11.1901 г. на Министерството на земеделието до Пловдивския районен горски инспектор гласи: „...държавната гора „Кричим“ е отстъпена на Интендантството на Н. Ц. В. Княза за развъждане на фазани и друг дивеч, като корията ще се обгради, за да послужи за целта. На горските служители е възложено да направят презглед на състоянието на гората. Изготвен е и геодезичен план, в който прилежно са обозначени различните видове собственост – държавна, училищна и частна.

Под контрола на Интендантството са заградени 1 663.96 гка **К.К.Кория** (Гората) в т.ч. 74.75 гка – **Върбалака** (Върбиняка), пасища 104.9 гка – **Радешь** (Казармата и Стария парк), 110 гка – **Мандра** (Алпинеума) и училищната нива 86.5 гка – **Старият яхър** (Колелото). Освен гората са заградени около 50 ниви, принадлежащи на частни собственици. Оградата е изпълнена с дървени колове и вертикално поставени дъски. Единствено откъм излизащата всяка пролет от коритото си река Вьча оградата е метална, укрепена с импрегнирани с катран колове, фиксирани върху прецизно изработени гранитни фундаменти (*открити са при изкопни работи през 2007 г.*).

Княжеското начинание не е посрещнато с всеобщ възторг. Издателят на списание „Бранище“, лесовъдът Васил Попов го следял критично. Списанието му се стремяло както към поставяне на научни основи на горско-стопанската практика, така и към опазване на зеленото богатство. Той не щади и държавния глава, когато за фазанарията му в „Кричим“ отсичат обли борови дървета без запламена тарифа. По този случай пише: „Ако за един сарък за сушене на тютюн нарушителят се наказва най-строго, то един началник на горите в България (Байкушев), който допуска съзнателно от любоугодничество към Интендантството на цар Фердинанд отсичане преждевременно на хиляди млади боро-

ви дървета, опустошава тези гори, се праща направо в затвора. Не направи ли това цар Фердинанд, ще считам, че той се солидаризира с опустошителите на горите в страната и няма право да чете морал по опазване на горите...“.

От есента на 1902 г. започва изкупуване на частните имоти – 7 крепостни акта и 14 продавателни записи, 1903 г. – още 9 крепостни акта и 31 продавателни записи. Последният изкупен имот е от 1907 г. ... „за 1000 кв.м нива в местността Потока за прекарване на шосе от Княжеската кория до държавния път Пловдив-Пещера“.

Първите постройки са скромни дървени павилион, наречен от служителите „Фердинандова барака“ (1902), няколко стопански сгради, хамбар и конюшна. По-късно бараката става „Къща на Келерер“, хамбарът – склад за инструменти на парковете работници, а конюшната – топлоцентрала. През 1905 г. по проект на арх. Георги Фингов е построена „Австрийската къща“ (*декларирана като единична архитектурно-строителна недвижима културна ценност от „местно значение“*).

За ловната програма на княза отговарял неговият приятел от детинство, германецът Бернхард Курциус (Bernhard Kurzius 1862-1931), който от 1896 г. е бил по съвместителство и директор на Зоологическата градина. На стената на скромния павилион наред с отстреляния в имение-

Австрийската къща, по проект на арх. Георги Фингов

то „Kainzgarten“ фазан (препарирани от австрийска фирма със 100 годишна история) се появяват и първите местни ловни трофеи на княза – сива чапла (*Ardea cinerea*), малък орел (*Hieraaetus pennata*) – Kritchim 13.VI.1907, обикновен мишелов с къртица (*Buteo buteo*) – Kritchim 19.VIII.1907. Внесени са елени лопатари, сърни, египетски кози, камили. Устроени са съоръжения за развъждане на фазани в т.ч. някои редки азиатски породи. Внесени са храсти, създаващи условия за гнездене и такива, чиито плодове са привлекателни за различните папагали, пойки птички, пауни, токачки и дива пуйка (*Meleagris gallopavo*). За изхранването им са засяти ниви с елда и египетско просо.

Обявяването на Независимостта (22.9.1908 г.) е ознаменувано с царски лов, от който остават глава на сърндак (*Capreolus capreolus*), препарирани с роза – *Erlegt von J.Majestat Kritchim 23.IX.1908* и препарирани глава на лисица (*Vulpes vulpes*) – *Erlegt von J.Majestat Kritchim 6.XII.1908*. Често в лова взимали участие и младите князе Борис и Кирил. Около сградите бил оформен малък парк, около 2 дека. Първите фиданки, вероятно липи, са премествани от гората. От Пловдив е привлечен градинарят Илия Мавров, не е минало и без съветите на швейцареца Люсиен Шевалас (*Lucien Chevalas 1840 – 1921*).

През 1909 г. паркът е разширен с още 27 дека. Внесени са и първите екзоти – гинко (*Ginkgo biloba*), гигантска секвоя (*Sequoiadendron giganteum*), гимнокладус (*Gymnocladus dioica*), калоцедрус (*Calocedrus decurrens*), кедр (*Cedrus*) и чинари (*Platanus*). Обособен е стопански сектор с парници и пепиниера (разсадник за декоративни растения) към който е водила тясна алея, флангирана от чимшири. Построена е водонапорна кула и оранжерия с канално отопление. След 1911 г. свой принос дава директорът на Ботаническите градини Аларикус Делмард (*Alaricus Delmard 1862 – 1922*), паркът се управлява от чеха Август Якиш (*August Jacisch*), по-късно от И. Тошев и В. Бонев. В следващото разширение след 1914 г. вземат участие чеха Антон Краус (*Anton Krauss 1870 – 1958*) и австриецът Йохан Келерер (*Johann Kellerer 1859 – 1938*) – негов наследник след 1926 г. Това разширение е свързано с построяването на сградата на

Арх. Атанас Ковачев е професор по Градоустройство и териториално устройство, доктор на архитектурните науки, чл.-кор. на БАН, чуждестранен член на Руската академия на архитектурата и строителните науки, почетен член на Украинската академия на архитектурата, почетен професор на Московския архитектурен институт.

Ландшафтен архитект Владимир Маринов е специалист с дългогодишен опит в изграждане и поддържане на паркови площи. Преподава дисциплини, свързани с декоративна растителност в Аграрен университет Пловдив. Има публикации в списания и участия в научни конференции по теми от история на парковото изкуство и дендрологията.

двореца, вероятно по проект на арх. Георги Фингов (*наследил австрийския арх. Фридрих Грюнангер (Friedrich Grünanger 1856 – 1929) в Министерството на обществените сгради*). Подобрена е инфраструктурата – до двореца, осветяван дотогава с дизелов агрегат, достига електричество от водната турбина на дъскорезната работилница на Ангел Киселов, построена в с. Куртово Конаре. Ветрогенератор и втора водонапорна кула дават името на „Колелото“.

Военните години, освен разрухата в страната, оставят и художествени следи в салоните. Младият престолонаследник княз Борис се запознава с документиращите военните действия творци. Техни произведения и днес се пазят в двореца. Това са акварели от Пловдив, рисуванни 1916 – 1919 г. на пловдивчанина Димитър Андреев – АНДРО (*по късно парламентарен карикатурист*), Константин Щъркелов с акварел „Макри 1915“ и Никола Танев с акварелите „Велез 2.V.1917“, „Охрид 2.IV.1918“, „Ксанти 5.IV.1918“, „Кавадарци“.

Една случайна среща в Рила на младия ентомолог Иван Буреш с княз Фердинанд поставя началото на дълго приятелство. Започвайки като асистент в новосъздадената Ентомологична станция, през 1918 г. той става главен директор на Царските природонаучни институти. Буреш посещава често „Кричим“. След 1910 г. постът му в Ентомологичната станция е поет от Делчо Илчев. За написването на труда си „Принос към пеперудната фауна на Родопите“, осъществява експедиция с начална точка двореца „Кричим“ по поречието на река Въча.

След „стопляне“ на отношенията с Александър Стамболийски през двадесетте го-

Водонапорна кула от 1910 г.

Гараж, жилища, Австрийска къща

дини, в ловните излети на цар Борис освен Елин Пелин, проф. Балабанов и художничката Мария Юрганович се включва сестра му, княгиня Евдокия. Съдейки по нейните рисунки, не само ловът, но и девствената гора са я привличали в „Кричим“ Още първите и опити (*пейзажи от околностите – 1914*) са съхранени в двореца, наред с платната на учителя ѝ Харалампи Илиев (*преподавател във Военното училище*).

С женитбата на цар Борис за италианката Йоана Савойска (*Giovana di Savoia*) през 1930 г. за „Кричим“ идват нови дни. След преглед на имотите (1933) останали от Фердинанд, Борис решава да продаде на с. Мичкюр (*днес кв. Прослав – Пловдив*) числя-

Кухнята, къщата на Келерер и стария дворец

ция се към ловното стопанство „Царски остров“. **„Кричим“** става любимо място на младата царица и след раждането на Мария-Луиза, узрява идеята ловният дом да се преустрои. Проектът е възложен на препоръчания от Любомир Лулчев арх. Йордан Севов. Двамата са съветвали царя и във важни политически решения. Разположените в югозападната част гаражи и стаи на свитата са достроени в същия стил с още едно крило за шофьорите и е оформен главен вход с масивни дъбови врати. Корекцията и укрепването на коритото на р. Вьча позволило известно разширение на парка на юг и адаптиране на алеята мрежа с новите подходи на сградата. Запазвайки разпределението на първия етаж и повтаряйки го на втория, Севов внася нови елементи. Старият вход за настаняване е оформен с просторен паркинг. Добавен е „параден вход“ за ловците от изток и ловен салон за трофеите. Под короната на вековния гръб е оформен нов вход на салона с камината с три остъклени врати за визуална връзка с парковото пространство.

Проектът за интериора на преустройения „Jagdschloss Kritchim 1936 – 1939“ е на военчаните арх. г-р Курт Клауди (Kurt Klaudy 1905 – 2009) и инж. Георг Липерт (Georg Lippert 1908 – 1992). Централното водно отопление е изпълнено от „Фабрика за централни отопления и парни котли – Инж. Пи-

перковъ & Цорна“. Една част от мебелите са изработени във Виена, други са възложени на Иван Травнишки и мебелно предприятие „Яромир Скопец“, а възрастните гардероби и радиаторните решетки на Кръстьо Руйников и Дечо Александров. След разширението са обзаведени три стаи „австрийска“, „италианска“, „българска“. В „българската“ имало оджак (камина), миндери, скрин. Шевиците били в бяло и червено.

В периферията на парка от онова време е останала полирана гранитна плоча с надпис: „кобила ЖЕТВА, родена 15 мартъ 1921 г. въ Унгария, умре-

лъ 15 юний 1937 г. в Кричимъ. Ездена 10 год. от Н.В.Царя, взела участие в тържествата на връх Шипка през 1934 г.“ Тя даде повед на един чуждестранен гост да се пошегува: „Странен народ сте. Знаете гробовете на конете и кучетата (имаше пред вид кучеш-

Арх. Йордан Севов

кото гробище във Врана), а не знаете къде са погребани царете Ви”.

Ръководителят на парка **Врана**, германецът Вилхелм Шахт (*Wilhelm Schacht 1903 – 2001*) след посещение в Италия разполага някои по-топлолюбиви видове в парка до двореца Кричим (*Acer ginala*, *Acer nikoense*, *Acer palmatum*, *Acer japonicum*, *Cornus florida*, *Diospyros kaki*, *Kolkwicia atabilis*, *Magnolia grandiflora*, *M. grandiflora gallisoniensis*, *Viburnum sieboldii*). Оранжевият комплекс е допълнен с нова едноскатна оранжерия и малък детски басейн.

Старата ограда вече не издържала на прииждащите през пролетта води на Вча и била направена нова – железобетонна. Коловете и плочите са изработени на място, последната е поставена на 8 септември 1941 г.

През 1947 г. Царството е заменено от Република и идват нови стопани на имота с нови идеи. По молба на управителя на „Особенните имоти при М.С.“ е изпратена машина за подравняване на терена от „II-ра Армейска автомобилна дружина“ – Пловдив. Изкоренени са 285 дка с изредени тополови месторастения в северната част на имота. Доставени са 400 бр. овошки от Държавния разсадник в Лом, цветни семена от Българско земеделско кооперативно дружество.

Масщабният проект за създаване на производствено стопанство по подобие на **Врана** е спрял с протокол №8/ 14.02.1949 на Секретариата на ЦК на БКП: „(м. 1. а) да не се създава голямо стопанство, а само подобно такова. б) да не се изсича повече никаква гора. в) да не се включва и поляната в проекта. г) да не се запланиват нови постройки. д) да не се включват повече от 150 дка“.

През есента на следващата година е създадена комисия, която констатира: „...занемара в бившите царски дворци...“. Приети са на стаж и по късно назначени на работа възпитаници на „Първо специално практическо

Новата ограда с дата 8.9.1941 и подписа на майстора

земеделско училище по декоративно градинарство” – Пловдив. Създава се и малък декоративен разсадник за нуждите на парка.

През 1953 г. СП „Паркстрой“ – София започва изграждане на 240 дка парк по проект на арх. Борис Шангов. Включва алейна мрежа, фонтан, езеро с мостче и беседка, тенис кортове, нов оранжерияен комплекс и алпинеум (започнат под ръководството на австриецца Йозеф Цоликофер (*Joseph Zollicoffer 1891 – 1954*), останал недовършен след разболяване и последвалата му смърт).

От страна на инвеститора активно участва агрономът Генчо Друмев, хоноруван преподавател на първия випуск „Зелено градско строителство“ във Висшия лесотехнически институт – ВЛТИ (днес Лесотехнически университет – ЛТУ). Докато за широките прави алеи е изработен и изпълняван стриктно инженерен проект и вертикална планировка, дендрологичен проект всъщност няма. Като изключим алейните дървета, в останалата част откриваме хаотично маркирани групи, съществуващата растителност също не е взета под внимание. Единичните дървета, малки групи храсти и божури се губят пред огромния цветен партер с тривиалните стълбчета за осветление по средата.

Metasequoia в България

Алеята от брези допълнително ограничава визуалната връзка между отделните пространства. Цветни фигури флангират алеи и изгледни площадки. Изпълнени с *Begonia*, *Salvia*, *Petunia*, *Verbena*, и др., тези елементи подсилват контраста между плавните извивки на алеите в стария парк и строгата симетрия в новия. Едва към езерото линиите стават по-свободни.

С ПМС № 72/13.02.1954 „...относно предаване на бившите дворци за ползване от обществени и държавни организации“ дворецът „Кричим“ е предаден на Българската академия на науките. Катедра „Дендрология“ на ВЛТИ възлага дипломна работа „Растежни особености на екзотичната растителност в парк „Кричим“ на канд. инж. Стефан Коджаманов. Извършена е пълна инвентаризация, определяне и таксационни измервания на видовете. Един от първите хербарийни материали, пазени и днес в катедрата е на *Acer japonicum „aconitifolia“*. За голяма изненада на младия инж. лесовъд академичната му кариера приключва с дипломната работа. През май 1955 г. той е назначен като деломайстор в парка, който е под методичното и организационно ръководство на отделение „Почивни, домове, паркове и стопанства“ – отдел III, УБО. Отделението, оглавно от инж. К. Колев (също преподавател в ЛТУ) и с участието на инж. Първан Христов проявява енергичност и понякога изобретателност в „заобикалянето“ на ограничения и забрани при

снабдяването с посадъчен материал (най богат асортимент от редки и интересни видове са доставени от частния разсадник на Казакови – основан през 1907 г.). Благодарение на командировките в други обекти на отделението (Хисар, с. Баня, Евксиноград, Врана) и контакти с разсадници в страната, инж. Стефан Коджаманов събира завидна колекция, чиято корона може би са магнолиите. На него се пада и честта да отгледа от семена и първите фиданки *Metasequoia* в България. Към 1957 г. е извършено и

пълно етикетироване на растителността в парка с емайлрани табели.

С израстването на растителността започват да личат дефектите на безплановото разполагане на дърветата и временните решения. Много посетители и гости са смутени от контраста и липсата на връзка между двете части на парка. Всички опити („Преустройство парк“ от 1957 г. инж. В. Атанасова, инж. В. Айранов) да се смекчи геометричната композиция чрез въвеждане на екзоти, не носят желания резултат. По време на учебни и производствени практики съвместно с арх. Л. Стойчев, инж. К. Колев, по-късно и с други специалисти обстойно се анализира проекта. Става ясно, че са необходими радикални промени. Катедра „Озеленяване“ на ВЛТИ възлага дипломен проект на инж. Станчо Коев за цялостна реконструкция на парка (1960 г.). Поставена е задача за обособяване на нови пространства, паркови перспективи и пейзажни групи при максимално запазване на отделни ценни видове и тяхното експониране. На база на тази разработка през следващите години започва нейната реализация по етапи. Ураганът през юни 1966 г. ускорява работата. Повалени са вековни брястове и дъбове, както в горската, така и в парковата зона. На терен са разработени допълнителни варианти с участието на арх. Л. Стойчев, инж. К. Колев, инж. Р. Радев и инж. Ст. Коджаманов. В тези дискусии се ражда едно ново качество и култура във форми-

Панорама на парка

рането на пейзажа. Закриване на тежката партерна част и преоразмерените площадки, стесняване и раздвижване на правите алеи, отстраняване на отделни дървета, цели групи, прореждане на алейните насаждения. Всичко това води до оформяне на днешното състояние. Апликирането на многогодишни цветя и красиво обаящи се видове към вече съществуващи групи обогатява колоритното им въздействие.

Макар че паркът е жив организъм, променящ се с отпадането на по-старите дървета и с израстването на младите, пейзажът е винаги динамичен във времето и сезоните. Днес трябва да признаем, че като цяло реконструкцията доказва нуждата от пълно преливане между стария и новия парк, от хармоничното им свързване с околната лесопаркова среда.

През годините паркът на правителствената резиденция е посрещал много важни гости. Някои от тях са изказвали възхищението си, други са оставяли и нещо тук. При първото си посещение след полета в космоса (1961 г.) Юрий Гагарин засажда две иглолистни дървета – атласки кедър и хималайски бор (*Cedrus atlantica*, *Picea excelsa*).

Студентите от ВЛТИ (ЛТУ) участват в реконструкцията по време на своите учебни практики и стажове. Без съмнение създаденият разсадник е спомогнал в значителна степен за растителното богатство на „Кричим“. Към 1969 г. асортиментът му включва 294 вида (широколистни дървета – 61, храсти – 144, вечнозелени – 42, влечущи – 10, иглолистни дървета и храсти – 37). Без аклиматизация на новополучени растения, тяхното възпроизводство и подготвени

Пътеки с шайби

Декоративна настилка

растения за подмяна поддръжката на такъв парк е немислима. Изградената поливна система през 70-те години на миналия век също е решаваща за развитието на растителността.

Богатството на парка не е само растителността. В историческото ядро е запазена традиционната трошено каменна настилка с посипка от промита каменна фракция. Бордюрите са тревни или от вертикално поставени плочи естествен камък.

В зоната на езерото посипката навлиза във виг на фуга на паважа от гървени шайби (първоначално от дъб, по-късно от черница). В близост до сградите е използван и паваж от естествен камък.

Растерът от големите каменни плочи пред Двореца слиза с няколко стъпаловидно поставени плочи и продължава с мозайка от речни камъни по второстепенна алея към река Въча. От същия материал, но в квадратни и правоъгълни плочи с различен размер е алеята свързваща Двореца с кухненския блок.

Използвани са пейки от различни периоди на развитие на парка. От най-ранните са запазени само фрагменти. Останалите са поставени на изгледни точки, най-старите до сградите, по-новите според етапите на развитие на парка и с лесопарков характер в контактните зони с гората.

През последните десетилетия имотът сменя няколко пъти стопаните си (*Управление Безопасност и Охрана, 1991 – 1992; Служба Охрана, 1992 – 1997; Министерски Съвет, 1997 – 2012; Национална Служба за Охрана, 2012 – 2014; Министерство на Финансите, 2014 – НСО*) и се развива с променливи темпове. В края на 2000 г. част от него е обявена

за Защитена територия – №140 в регистъра на защитените територии. (*РД-575 / 1.11.2000 г. и РД-763 / 13.11.2009 г. на МОСВ*)

С влизането в сила на „НАТУРА 2000“ паркът попада в части от ЗАЩИТЕНА ЗОНА BG0000424 – „РЕКА ВЪЧА ТРАКИЯ“ и ПРИРОДНИ МЕСТООБИТАНИЯ: 92A0 – „Крайречни галерии от *Salix alba* и *Populus alba*“.

В процеса на своето развитие паркът е подложен на редица изпитания – не добре преценена човешка намеса, промяна на усло-

Езеро

Фонтан

вията – спадане на нивото на подпочвените води, природни бедствия, болести по растителността. В трудността да се запази първообраза се състои и основната разлика между архитектурните паметници и паметниците на градинско-парковото изкуство. Те са вечни по свой начин и чрез своето прераждане. Основната задача на поддържането им е запазване на обемно-пространственото изграждане на историческото ядро и експониране на най-редките видове при оптимални условия в реконструираната нова част на парка. ■

Паркът като част от Защитена зона BG0000424